

Л. Ю. МЕДОВКІНА

УДК 930.2:27(477) "189/193"

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XIX–ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.): ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена огляду персоналій українських вчених, які протягом кінця XIX – першої третини XX ст. займалися дослідженням історії церкви різних хронологічних періодів від часів Візантії до початку XX ст.

Ключові слова: історія церкви, дослідник церковної історії, історіографія історії церкви.

Статья посвящена персоналиям украинских ученых, которые с конца XIX в. и в течении первой трети XX в. занимались исследованиями истории церкви разных хронологических периодов, начиная со времен Византии, до начала XX в.

Ключевые слова: история церкви, исследователь церковной истории, историография истории церкви.

The article is devoted to Ukrainian scientists who since the late nineteenth century and during the first third of the twentieth century were engaged in research of church history different chronological periods from the time of the Byzantine Empire until the early twentieth century.

Keywords: church history, church history researcher, church historiography.

Історія церкви, як окремий напрям історичних досліджень, почав активно розвиватися з кінця XIX ст. Цьому сприяла діяльність чотирьох вищих духовних навчальних закладів на теренах Російської імперії (Київська, Петербурзька, Московська, Казанська духовні академії), а також численних греко-католицьких та католицьких навчальних закладів на західноукраїнських землях та в Європі. Саме ці навчальні заклади виховували кадри для церков різних конфесій і водночас готували дослідників церковної історії. Не останню роль у цьому процесі відігравали наукові інституції, товариства та музейні установи, як, наприклад, Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському військовому Подольському та Волинському генерал-губернаторстві, Товариство Нестора

Літописця, Імператорське Православне палестинське товариство, церковно-археологічні музеї чи єпархіальні давньосховища. Розвитку історії церкви також сприяла діяльність світських вчених, які протягом зазначеного часу займалися виявленням та публікацією джерел з історії українських земель, а отже, й з історії української церкви, оприлюднивши цілі корпуси документів [2, 3, 25, 26 та ін.]. Важливою рисою праці окремих дослідників, які працювали у зазначений час, було те, що вони часто мимоволі долучалися до висвітлення окремих питань, які становили поодинокі публікації в їхньому загальному науковому доробку.

Після утворення в Києві у 1918 р. Української академії наук (УАН), історія церкви повинна була стати одним з

провідних напрямків її діяльності. У пояснювальній записці щодо проекту організації Історично-Філологічного відділу УАН, складеному Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським, Г. Г. Павлуцьким та Є. К. Тимченком, було вказано, що кафедра «Історії української церкви, в зв'язку з усесвітньою історією церкви», має належати до загальних українознавчих кафедр і входить до першого відділу, а кафедра «Візантинознавства» входить до другого відділу разом із кафедрами класичної філології, загального мовознавства, східних мов, всесвітньої історії, літератури та філософії та ін. [27]. Опікуватися історико-церковними дослідженнями мали новообрані у 1919 р. академіки К. Харлампович та Ф. Міщенко, а візантинознавчими студіями – І. І. Соколов та М. Ф. Мухін [33, с. 210, 215]. Водночас чимало істориків, які в той час вивчали проблеми історії церкви чи духовної освіти, були співробітниками Археографічної комісії УАН, або аналогічних комісій, які працювали на місцях, тобто в губернських центрах. Незважаючи на плани та наміри наукового співтовариства, політична реальність виявилася іншою. Встановлення більшовицького режиму в Україні призвело до згорання розпочатих досліджень вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Значна кількість науковців зазнала репресій, через які або загинула, або емігрувала за кордон. Внаслідок цих трагічних подій імена багатьох істориків були забуті, а їхні дослідження вилучені з наукового обігу. Таким чином, виявлення імен тих людей, які займалися церковно-історичними дослідженнями та повернення їхньої наукової спадщини до історіографії історії церкви, є актуальним завданням сучасних науковців і метою цієї статті.

Проведена на сьогодні евристична та науково-аналітична праця дозволила виявити не дуже чисельну групу дослідників, які свого часу цікавилися загальними проблемами історії церкви, духовної освіти, взаємостосунків між конфесіями,

церковними установами, правом та старожитностями. Серед них перш за все слід згадати тих, хто займався згаданою проблематикою багато років і мав ґрунтовні наукові праці: І. Соколов [21, 22, 23, 33, 34], О. Дмитрієвський [22], К. Харлампович [14, 24], В. Біднов [28, 32], Ф. Тітов [29], О. Лотоцький [35]. Однак, крім визнаних авторитетів в галузі церковно-історичної науки, були й ті, науковий доробок яких був незначним чи маловідомим.

До таких, зокрема можна віднести Володимира Івановича Барвінка (1879–?) – історика церкви, візантолога та бібліографа. Він закінчив Київську духовну академію (1905), Петроградський археологічний інститут (1908), історико-філологічний факультет Петроградського університету (1911), де отримав ступінь магістра богослов'я. З 1918 р. до 1928 р. працював в Україні як співробітник Історично-філологічного відділу ВУАН з окремих доручень. Протягом 1924–1925 рр. був нештатним постійним співробітником академічної бібліотеки в Михайлівському саду, працював у Всеукраїнському археологічному комітеті (ВУАК) (1924–1933), виконував обов'язки секретаря Софійської комісії ВУАК та мистецького відділу ВУАК (1928–1930) тощо. В. Барвінок описував стародруки київських книгозбірень, Щекавицької та Андріївської церков, латинські та польські стародруки в архівах і бібліотеках Москви та Ленінграду. Певний час допомагав академіку М. Петрову у підготовці розвідок з історії староукраїнського письменства. Був автором праць з історії православної церкви та її діячів («Никифор Влеммид и его сочинения» (1911), «Об обязанностях государей по воззрению Никифора Влеммида» (1911), статей історично-юридичного змісту [31, с. 28–29].

Дослідником історії церкви, відомим громадсько-політичним, культурним і церковним діячем України був Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937). Він народився в сім'ї священника, закінчив

Київську духовну академію (1900). У 1905–1906 рр. учителював у Черкасах (у духовному училищі й чоловічій гімназії). Протягом 1908–1917 рр. жив в Одесі, викладав історію в гімназії, комерційному та технічному училищах, був головним редактором часопису «Українське слово» (з травня 1917). У 1917–1920 рр. брав активну участь у національно-визвольних змаганнях України. З 1919 р. по 1920 р. працював професором історії культури в Українському університеті в Кам'янці-Подільському, з 1920 р. по 1922 р. – професором Вінницького ІНО й Київського медичного інституту, а також доцентом Київського політехнічного інституту. У липні 1929 р. В. Чехівський був заарештований у сфабрикованій органами ДПУ «справі» Спілки визволення України й засуджений до страти (квітень 1930 р.), яку згодом було замінено на 10 років ув'язнення із суворою ізоляцією. У 1936 р. термін покарання йому було продовжено ще на 20 років заслання до далеких таборів особливого призначення без права листування. Вчений був розстріляний 3 листопада 1937 р. поблизу м. Медвежегорська (Карелія, РФ) [31, с. 332–333]. До його праць з історії церкви належать «Кому служить церковне панство на Україні», «Основи визволення Церкви з-під влади князів тьми», «Церковне панство на Україні», «Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодони» (1905), «За церкву, Христову громаду, проти царства тьма» (1922), які майже невідомі дослідникам та читачам.

Певним чином до дослідників церковно-історичних проблем можна віднести й Аркадія Васильовича Верзілова (1867–1931), який більш відомий як історик середньовіччя, краєзнавець, архівіст та педагог. Він закінчив Чернігівську класичну гімназію, потім історико-філологічний факультет університету Св. Володимира у Києві. Будучи студентом, А. Верзілов брав участь в археологічних розкопках у Чернігові під керівництвом В. Антоновича. По закінченню навчання працював у Київському ЦАДА, за документами якого написав першу працю

«Очерки торговли Южной России 1480–1569» (Чернігів, 1898). З 1893 р мешкав у Чернігові. Був членом Чернігівської громади, секретарем міської думи, обирався міським головою. З листопада 1900 р. став членом Чернігівської губернської ученої архівної комісії. У 1902 р. працював над програмою збирання археологічних, історичних та етнографічних старожитностей. Був ученим секретарем Чернігівського наукового товариства, членом Постійної комісії при ВУАН (запрошений 1924 р. особисто М. Грушевським) для складання біографічного словника українських діячів. Його єдиною працею, присвяченою церковно-історичній тематиці, була стаття «Униатские архимандриты в Чернигове», опублікована на сторінках Чернігівської ученої комісії у 1903 р. [31, с. 80–81].

Досить відомим вченим, який займався питаннями церковної історії та етнографії, був Кость Феодосійович Штеппа (1896–1958). Він народився в православній родині німецьких переселенців. Закінчив Полтавську духовну семінарію (1915), навчався на історично-філологічному факультеті Петроградського університету (1916), потім перевівся до армійської школи (1916), нарешті після світової війни закінчив Ніжинський інститут народної освіти (1922). Після цього залишився при інституті. Був аспірантом, науковим співробітником, дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО (1922–1930). З 1924 р. розпочав викладацьку діяльність, виконував обов'язки декана факультету соціального виховання Ніжинського ІНО (1924–1930). Будучи членом Ніжинського краєзнавчого товариства, протягом 1925 року виконував обов'язки його скарбника. З 1926 р. по 1930 р. активно співпрацював із Науково-дослідною кафедрою історії України у Києві при ВУАН. У 1930 переїхав до Києва, де працював професором Інституту професійної освіти (1930–1933), і водночас був заступником і головою Комісії для досліджень з історії Близького Сходу і Візантії ВУАН (1930–1934).

У 1934 р. К. Штеппа був призначений на посаду старшого наукового співробітника Історично-археологічного інституту ВУАН (1934), водночас будучи професором і деканом історичного факультету Київського державного університету (1934–1941). Протягом 1938–1939 рр. перебував під слідством органів ДПУ УРСР і був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і у «зв'язках з іноземною розвідкою». Під час німецької окупації м. Києва К. Штеппа завідував відділом культури і освіти Київської міської управи (1941), виконував обов'язки ректора Київського університету (1941–1942), був редактором газети «Нове українське слово» (1941–1943), співробітником Музею-архіву переходової доби історії м. Києва (1942). У 1952 переїхав до США [4]. У науковому доробку К. Штеппи були праці, присвячені вченню про демонів в античній та християнській літературі [40], походженню християнства [38], проблемам античного релігійного синкретизму [39], переслідуванню відьом в старій Україні [36], монастирському побуту [37], історії історичної науки тощо.

Цікаво, що питання історії церкви ґрунтовно досліджували не лише на теренах колишньої Російської імперії, а згодом новоутвореної Радянської України, але й на західноукраїнських землях. Відмінним було лише те, що тут дослідники частіше були не православними, а греко-католиками чи католиками, відповідно тематика їхніх досліджень частіше була пов'язана з діяльністю уніатської чи римо-католицької церкви, уніатськими християнськими орденами, навчальними закладами тощо.

Так, маємо інформацію про відомого на Галичині дослідника давньої, середньовічної та нової історії, історії релігії, греко-католицького священика, педагога, публіциста – Йосипа Яковича Застирця (1873–1943). Він навчався у Львівському університеті, де вивчав спочатку богослов'я (1893–1895), потім німецьку мову на філософському факультеті (1895–1897) і

історію, коли читав сам М. Грушевський. У 1898 р. Й. Застирець висвятився на священика, отримав призначення в с. Берлин, а згодом – у м. Бережани. З того часу багато працював як викладач. Зокрема з 1900 р. викладав історію, німецьку та українську мови у Бережанській та Львівській польських гімназіях, у Львівській академічній гімназії (1902–1904, 1917–1933), а також Тернопільській гімназії, де його учнем був майбутній кардинал та патріарх Української греко-католицької церкви Й. Сліпий. У 1914 р. Й. Застирець захистив докторську дисертацію [31, с. 171–172]. Він багато писав наукових та науково-популярних статей на історичні, релігійні та ідеологічні теми до галицьких та буковинських видань «Богословський вісник», «Душпастир», «Буковина», «Руслав», «Нова зоря», «Українське слово», «Діло». Серед наукових праць вченого на релігійну тематику найбільш відомі дослідження «Грамота єпископа Гедеона Балабана, основуєчи церковне братство в Бережанах» [15] та «Петро Білянський – єпископ Львівський, Галицький і Кам'янець-Подільський (1781–1798)» [16].

До іншого покоління істориків належав дослідник історії церкви й народної культури Закарпаття, греко-католицький священик, культурно-освітній діяч, дійсний і почесний член НТШ – Василь Миколайович Гаджега (1863–1938). Він походив з сім'ї сільського капелана. Теологічну освіту отримав у Будапешті й Відні. Служив священиком у рідному селі, згодом – у Шаторайя-Уйхейі. З 1897 р. був професором богослов'я і директором середньо-шкільного інтернату в Ужгороді. З 1907 р. В. Гаджега був цегольнянським парохом, згодом – каноніком Мукачівської єпархії й начальником єпархіальної каси, секретарем «Товариства св. Василя Великого», головою видавничого товариства «Унію», професором Богословської семінарії в Ужгороді. Деякий час очолював Руський національний музей. У 1930 р. був співредактором краєзнавчого часопису «Підкарпатська Русь» і щорічного

«Наукового збірника товариства «Просвіта», в яких опублікував 23 ґрунтовні праці (1922–1937) українською мовою. Активно друкувався також в інших місцевих виданнях («Наука», «Русин», «Свобода», «Пчілка» і т.д.) [31, с. 90–91]. Опублікував богословські трактати «Онтологія», «Філософія природи», «Логіка» латинською та угорською мовами; переклав чеською мовою «Короткий перегляд церковної історії Підкарпатської Русі». Велике значення для історіографії історії української церкви в Закарпатті мали дослідження В. Гаджеги, присвячені історії русинів, яких він вважав автохтонним населенням цих земель, руським церквам в Мармороському комітаті [7], Ужанській та Земплинській жупах [6, 8], греко-католицькій єпархії в Мукачеві [9, 10].

Іншим дослідником історії церкви на Закарпатті був Гліб Григор Кінах (1888–1980) – український католицький священник та церковний діяч, чернець-василіанин, історик церкви, архівіст, генеральний вікарій василіан у Римі. Його вважають одним з реформаторів Чину Св. Василя Великого 1920–1930-х рр. Працював в архівах Польщі та Ватикану [31, с. 198–199]. Автор праць з історії української греко-католицької церкви на Закарпатті, упорядник низки збірників документів, зокрема: «Вельяміна Рутського «Правила для монахів чину Св. Василя Великого» [17], «Монаший собор у Мукачеві 1749 р.» [20], «Посіщенні марамароських монастирів 1749 р.» [19], «Переписка А. Духновича з Василями» [18].

До когорти відомих галицьких церковних, освітніх та наукових діячів належав і Теодосій Тит Галушинський (1880–1952) – український католицький священник, архімандрит, чернець-василіанин, історик церкви, публіцист. Він навчався у Львівському, Віденському, Фрибурзькому, Інсбрукському університетах. Докторську дисертацію з теології захистив у Відні у 1906 р. У 1908 р. вступив до чину ченців-василіан. Протягом 1912–1915 рр. був духовним провідником Української папської

колегії в Римі й одночасно працював у Папському біблійному інституті. З 1915 р. викладав у Львівському університеті, був ректором Духовної греко-католицької семінарії у Львові (1920–1925), головою Українського богословського наукового товариства (1923–1926). Деякий час виконував обов'язки ігумена монастиря Св. Онуфрія у Львові. З 1928 р. по 1931 р. викладав у Львівській Богословській академії, а потім 10 років був духовником в Українській Папській семінарії Св. Йосафата (1939–1949). Т. Галушинський також належав до кола засновників часописів «Нова Зоря», «Бескид» та «Добрий пастир». У 1944 р. покинув Львів та подався в еміграцію. Був дійсний членом НТШ, автором праць з теології, історії української католицької церкви та ченців-василіан [31, с. 96–97]. Його перу зокрема належали тритомник «Історія Біблійного Старого Завіту» [12], брошура «Значення св. Письма в проповідництві», статті «Василіанські документи в Архіві Віденської Нунціатури від 1764 до 1783» [11] та «Митрополит Йосиф Рутський» [13].

Майже одночасно з Т. Галушинським у Львові працював Богдан Олександр Барвінський (1880–1962), відомий як дослідник історії шляхти в Польщі, Австрії, Росії, розвитку освіти та історії духовенства України, архівіст, археограф, бібліотекознавець та педагог. Він мав значний науковий доробок, але з огляду на тематику, яка нас цікавить, вартими уваги були лише збірники документів «До історії греко-католицького сільського духовенства і сільських парафій в Галичині XVI–XVIII ст.», підготовкою яких займався вчений протягом 1944–1947 рр., коли працював у Львівській філії бібліотеки АН УРСР.

Дослідником історії української греко-католицької церкви й чернечого ордена Св. Василя Великого також був католицький священник, дійсний член НТШ Іван Йософат Скрутень (1894–1951). Свого часу він навчався у Львівському та Григоріанському

папському університетах в Римі. На священника був висвячений у 1918 р. Протягом 1920-1930-х років багато працював та публікував результати своїх досліджень у місцевій науковій пресі. З 1921 р. по 1924 р. редагував часопис «Поступ» (1921–1924), з 1923 р. був співредактором часопису «Богословія». І. Скрутень був одним з фундаторів «Записок Чину Св. Василя Великого» і співпрацював з виданням протягом 1924–1939 рр. З початком Другої світової війни, будучи на той час професором Греко-католицької богословської академії у Львові, виїхав до Баварії. З 1949 р. мешкав у Римі, де виконував обов'язки капелана Української папської колегії Св. Йосафата [31, с. 298]. Саме до міжвоєнного часу належало кілька праць вченого з історії греко-католицької церкви на Галичині: «Синопис» Пліснесько-Підгорецького монастиря», «Причинки до актів розпізнання мощів Св. Йосафата», «Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в рр. 1755, 1756, 1765, 1809».

Зрозуміло, що дослідників історично-церковної проблематики, як на теренах колишньої Російської імперії, а згодом Радянської України, так і на теренах колишньої Австро-Угорської імперії, було значно більше. Їхній науковий доробок також був значно вагомішим, ніж нам вдалося показати у цій статті. Однак, оскільки ця тема це є малодослідженою, то будемо вважати, що це лише перший крок до її розвитку. Аналіз численних науково-довідникових видань, біографічних досліджень, а також епістолярної спадщини вчених зазначеного періоду, дозволив не лише відшукати імена істориків церкви, але й зробити кілька основних узагальнень. Зокрема, церковно-історичні дослідження зазначеного часу були надзвичайно актуальними та популярними. Праці вчених так званої підросійської України частіше стосувалися православної церкви та її діячів, натомість статті дослідників з західноукраїнських земель, частіше стосувалися історії греко-католицької церкви, її монастирів, святинь

та послідовників. Усі автори були високоосвіченими людьми, знали по кілька мов, що забезпечувало їм вільно почуватися при роботі з різноманітними джерелами, написаними латиною, грецькою, церковнослов'янською, польською та німецькою мовами. Крім наукових досліджень, усі вчені також займалися громадською діяльністю, багато викладали, часто виступали засновниками й редакторами наукових й популярних часописів. Таким чином, вони чимало зробили для церкви та духовної освіти, культури та свідомості населення обох частин України. Лише події політичного характеру зашкодили розпочатим церковно-історичним дослідженням, чи уповільнили їх. Незважаючи на це, науковий доробок істориків церкви залишається надзвичайно цікавим джерелом дослідження для сучасних істориків.

Список використаної літератури:

1. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblog.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>
2. Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильно. – Вильно, 1865–1908. – Т. 1–33.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волыньском генерал-губернаторстве. – К., Часть 1: 1864–1906.
4. Верба І. В. Кость Штепа / І. В. Верба // Укр. істор. журн. – 1999. – №3. – С. 97–112; №4. – С. 98–114.
5. Верзилов А. В. Униатские архимандриты в Чернигове / А. В. Верзилов // Труды ЧГУАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5.
6. Гаджега В. Додатки к истории русинов и русских церквей в б.в. жупі Земплинской / В. Гаджега. – Ч. I. – Ужгород, 1931.
7. Гаджега В. Додатки к истории русинов и русских церквей в Марморше: Студії ист.-архивні / В. Гаджега. – Ужгород, 1922.
8. Гаджега В. Додатки к истории русинов и русских церквей в Ужанской жупі / В. Гаджега. – Ужгород, 1924.
9. Гаджега В. Папська булла о переложеню оседка греко-католицької Мукачевської єпархії з Мукачева до Ужгороду / В. Гаджега // НЗТП. – 1935.

10. Гаджега В. Перва проба історії греко-католицької Мукачевської єпархії / В. Гаджега // НЗП. – 1924.
11. Галушчинський Т. Василіанські документи в Архіві Віденської Нунціатури від 1764 до 1783 / Т. Галушчинський // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1936–1939. – Т. 6. – № 3-4.
12. Галушчинський Т. Історія Біблійного Старого Завіту / Т. Галушчинський. – Рим, 1914–1934. – Т. 1-3.
13. Галушчинський Т. Митрополит Йосиф Рутський / Т. Галушчинський // Добрий Пастир. – Станіславів, 1937. – № 7.
14. Добров П. В., Гедьо А. В., Медовкіна Л. Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика: Монографія / П. В. Добров, А. В. Гедьо, Л. Ю. Медовкіна. – Донецьк: Вид-во «Донбас», 2011. – 300 с.
15. Застирець Й. Грамота єпископа Гедеона Балабана, основуючи церковне братство в Бережанах / Й. Застирець. – Б. м., 1918.
16. Застирець Й. Петро Білянський – єпископ Львівський, Галицький і Кам'янець-Подільський (1781–1798) / Й. Застирець // Звіт дирекції гімназії Франца-Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1907/1908. – Тернопіль, 1908.
17. Кінах Г. Г. Вельміна Рутського «Правила для монахів чину Св. Василя Великого» / Г. Г. Кінах // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – № 1.
18. Кінах Г. Г. Переписки А. Духновича з Василями / Г. Г. Кінах. – Львів, 1937.
19. Кінах Г. Г. Посіщення марамароських монастирів 1749 р. / Г. Г. Кінах // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т. 2. – № 1-2.
20. Кінах Г. Г. Монаший собор у Мукачеві 1749 р. // Записки ЧСВВ. – Жовква. – 1925. – Т. 1. – № 2-3.
21. Лебедева Г. Русская церковная византистика конца XIX – нач. XX вв. Как историографическое явление / Г. Лебедева [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mitropolia-spb.ru/rus/conf/bolotov2000/dokladi/lebedeva.html>.
22. Медовкіна Л. Ю. Долі істориків церкви в тоталітарній державі: О. О. Дмитрієвський та І. І. Соколов / Л. Ю. Медовкіна // Гілея: Збірник наукових праць. Вип. 79. – К., 2013. – С. 95–97.;
23. Медовкіна Л. Ю. І. І. Соколов: трагічна доля історика церкви / Л. Ю. Медовкіна // Грані історії. – 2013. – Вип. 6. – С. 318–322.
24. Медовкіна Л. К. В. Харлампович як історик церкви / Л. Медовкіна // Драгоманівські історичні історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків. – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – 2013. – № 1(5). – С. 529–538.
25. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб, 1895. – Т. 1-2.
26. Опись документов и дел, хранящихся в архиве Св. правительствующего Синода (1542–1770). – СПб., 1868–1914. – Т. 1–50.
27. Пояснювальна записка до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. I–II.
28. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кін. XIX ст. – 1935): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Саламаха; Запорізький держ. ун-т Запоріжжя, 1998. – 225 арк.
29. Тітов Федір // Енциклопедія українознавства. У 10-ти томах / Голов. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989.
30. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 2, ч. 1. – 382 с.
31. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 2, ч. 2. – 382 с.
32. Уляновський В. І. В. О. Біднов / В. І. Уляновський // Укр. істор. журн. – 1992. – № 10-11. – С. 80–94.
33. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова / А. М. Чередниченко // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 209–216.
34. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.
35. Швидкий В. П. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і – 1939-і рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Швидкий; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 248 арк.
36. Штеппа К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні / К. Штеппа // Первісне громадянство. – 1927. – Вип. 2-3. – С. 64–80.
37. Штеппа К. З монастирського побуту старої України / К. Штеппа // Червоний шлях. – 1930. – № 7-8. – С. 152–159.
38. Штеппа К. Нариси з історії античної й християнської демонології: До питання про походження християнства / К. Штеппа // Записки Ніжинського ІНО. – Кн. VI. – Ніжин, 1926. – С. 125–194; Кн. VII. – 1927. – С. 45–138.
39. Штеппа К. Проблеми релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості: З приводу книги Reitzenstein-Schaeder'a "Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland" (Leipzig, Teubner, 1926. – 355 p.) / К. Штеппа // Первісне громадянство. – 1927. – Вип. 1-3. – С. 114–127.
40. Штеппа К. Учення о демонах в античної и христианской литературе в эпоху зарождения христианства: Промоційна праця / К. Штеппа // Бюллетень Нежинской Научно-Исследовательской Кафедры. – 1924. – № 1–22. – С. 119–145.